

Тетяна СЛЮДІКОВА**ЗАБУДОВА І БЛАГОУСТРІЙ м. КИЄВА В ХІХ–ХХ ст.¹**

1797 року Київ набув статусу губернського міста, а згодом став центром Південно-Західного краю. Зростала кількість населення, розширювалася територія міста, змінювалися його потреби. Все це вимагало від адміністрації (магістрату, пізніше – думи) подбати про благоустрій міста: впорядкувати вулиці та шляхи, забезпечити киян водою, освітленням тощо. Для кращого управління територію Києва було поділено на 4 адміністративно-поліцейські райони².

“Положенням про обов’язки поліцмейстерів”³ (1804) запроваджувалися подвірні книги, до яких квартальні наглядачі мали заносити кількість будинків у кварталі, прізвища власників, дати народження і смерті мешканців будинків, відомості про переселення в інші квартали. 1838 року було затверджено новий штат поліції, посади старшого і молодшого поліцмейстера, які утримувалися на кошти місцевого бюджету⁴. Того самого року влада зобов’язала домовласників завести подвірні книги і запровадити посади двірників (брати на них благонадійних осіб), до обов’язків яких (там де їх не було – домовласників) належало знати в обличчя всіх мешканців будинку, наглядати за ними і повідомляти в поліцію про їхні незаконні дії⁵. У разі порушення вимог на домовласника накладалося стягнення. “Обязательные правила об установлении в Киеве дворников” (1878) підпорядковували двірників місцевій поліції з питань охорони порядку, фіксували списки вулиць (159) у районах (8), кількість будинків (7 515) і двірників (2 811)⁶. Розпорядження генерал-губернатора (1889) зобов’язувало домовласників установити біля своїх садиб ліхтарі, обладнати ворота табличками з номером будинку та назвою вулиці; в підворіттях вивішувати таблиці з номерами помешкань і прізвищами мешканців будинку⁷.

1831 року, згідно з указом Сенату, було створено Тимчасовий комітет для благоустрою Києва⁸. Відтак формувалися нові обов’язки домовласників: за власні кошти впорядкувати прилеглу до садиб територію (полагодити тротуари, тумби, містки); вирівняти вулиці, відремонтувати паркани і ворота, влаштувати ліхтарні стовпи. Однак домовласники не завжди сумлінно виконували свої обов’язки. Стан вулиць був незадовільним, на що кияни неодноразово скаржились місцевій владі. Мешканці Шулівської вулиці (тепер – вул. Толстого) писали, що вони “подвергаются опасности и тягостям разного рода от неустройства, от холмов и ровов по ней, от топей и грязи во время дождей и ненастья”⁹. Мешканці Ямської вулиці сподівалися на наказ генерал-губернатора замостити хоча б середину вулиці¹⁰. Оскільки домовласники не забез-

печували впорядкування вулиць, дума поклала ці обов'язки на Будівельний комітет.

Уперше кам'яна бруківка з'явилася в Києві 1842 року на вулицях Московській і Проваллі (Печерськ), Олександрівській (біля Царського саду), Софіївській¹¹. Камінь для бруківки доставляли з Мінської губернії Дніпром¹². За один кубічний сажень, якого вистачало на 10–12 кв. сажнів бруківки, доводилося сплачувати від 80 до 120 крб. Микола I наказав “под наблюдениями начальников губерний назначать ежегодно из городских доходов нужную по возможности сумму на замощение площадей и улиц, вначале главных, а потом постепенно всех прочих с тем, что дальнейшее поддержание устроенных по улицам мостовым должно уже лежать с обывателей, каждого против своего дома”¹³.

Київське губернське правління зобов'язало поліцію поділити на ділянки забруковані мостові й передати їх домовласникам із умовою догляду за своїми ділянками та утримання їх у належному стані¹⁴. Домовласникам заборонялося влаштувати біля будинків квітники, які виходять за лінію, переривають тротуари і заважають вільному проїзду¹⁵. Брукування потребувало великих коштів. 1831 року було проведено одноразовий збір грошей на облаштування мостових¹⁶. Із цією метою місто неодноразово брало позику в банку, випускало облігації¹⁷. Іноді для здешевлення бруківки використовували цеглу, щебінь із залишків валів. Так, при спорудженні шляхів Андріївського і Бегічевського було використано щебінь із залишків церкви св. Ірини¹⁸. З розвитком міста обсяг робіт із його благоустрою значно зростав. Для нагляду за мостовими було призначено 4 урядники і за рахунок думи – 7 вільнонайманих досвідчених мостовики¹⁹. Упродовж 1860 р. передбачалося забрукувати 7 716 і перемостити 10 тис. кв. сажнів мостових²⁰.

1861 року було створено Комітет бруківки кам'яних мостових²¹. Після ухвалення думою рішення про брукування вулиць камінням твердої породи спеціально призначена думою комісія дослідила якість каміння у Васильківському повіті і визнала його придатним для бруківки²². У липні 1873 р. дума ухвалила випустити облігації на 600 – 700 тис. крб., частину яких витратили на бруківку. На експериментальних засадах пропонувалося біля будинку генерал-губернатора покласти асфальт, на Хрещатику і Олександрівській вулицях – кам'яні плити. Брукувалися в першу чергу центральні вулиці. Згідно з переписом 1874 р., у Києві найбільше було забруковано вулиць у Дворцовій і Старокиївській частинах міста²³, не забрукованими залишалися 67 % вулиць. Тротуари в центральних районах у першій половині XIX ст. були дерев'яні або цегляні і потребували щорічного ремонту. В кінці XIX ст. як матеріал для тротуарів використовували кам'яні і цементні плити, плити з опаленої глини, бетонної маси або білої цегли. Ширина тротуарів визначалася категорією вулиці: для I-ої категорії (Хрещатик,

Фундуклеївська та інші, всього 86 вулиць) – 4–6 ½ аршин), II-ої категорії – до 3 аршин, інші – 1 ½ аршин. На початку XX ст. Мостовий комітет дійшов думки, що бруківки слід укласти з гранітних кубиків на бетонній основі. Цей матеріал можна було придбати лише за кордоном. 1910 року Міністерство внутрішніх справ дозволило Києву купити у Швеції 1 тис. кв. сажнів гранітних кубиків²⁴.

Багато клопоту місту завдавав кінний вантажний транспорт. Навантажені биндюги руйнували мостове покриття, гальмували рух, спричиняли гамір. Міська управа дозволила биндюжному транспорту перевозити вантажі по визначених вулицях і в певний час.

Серйозну загрозу місту створювали зсуви ґрунтів, які спричиняли великі матеріальні збитки киянам, монастирям, державі. Особливості топографії Києва та будова гір, верхня частина яких складалася з білих пісків, пістрявих та блакитних глин, зумовлювали майже щорічні зсуви. Крім того, місцеві мешканці випасали на схилах гір свою худобу, розкопували схили, звалювали на них сміття, споруджували льохи. Найчастіше зсуви відбувалися на Печерську, Андріївській та Володимирській горах, Аскольдовій могилі, набережній Дніпра. Впродовж 1798–1810 рр. було проведено укріплення схилів терасами, зведено мережу споруд із відводу поверхневих вод, закладено дренажі. Багато коштів і сил затратили кияни на укріплення схилів Андріївської гори, побудовані тераси на схилах якої 1815 р. зруйнувала буря. Садівник А. М. Муравйов в доповідній записці генерал-губернатору писав: “... Я вызвался на отпускаемые мне 4 тыс. рублей развести на горе сад, а не укреплять саму гору... в течении 20 лет идет переписка об укреплении Андреевской горы ибо чувствуется опасность для самой церкви... Если же это случится с великолепной церковью, какая несметная сумма потребуеться вместо тех немногих тысяч, которыми теперь можно предохранить от опасности”²⁵.

Міське управління протягом 1871–1876 рр. витратило на боротьбу зі зсувами 2 868 крб. В місцевій пресі публікувалось багато матеріалів про зсуви як одну з найболючіших проблем Києва. На засіданнях Магістрату (пізніше – думи) неодноразово обговорювалися питання про заходи для боротьби зі зсувами, укріплення схилів, обкладання їх дерном та ін. Однак робота велася безсистемно і обмежувалася напівзаходами. 1886 року зсуви досягли таких розмірів, що було припинено рух на Набережній Дніпра²⁶. Систематично заходи з боротьби зі зсувами почали проводити від 1907 р. Згідно з даними міської адміністрації, загалом упродовж 1885 – 1915 рр. зсуви зайняли близько 110 гектарів, зруйнували 32 будинки, в т. ч. 8 кам’яних. На боротьбу зі зсувами місто за цей час витратило 450 тис. крб.

Багато зусиль міська влада докладала до підтримання належних санітарно-гігієнічних умови життя у Києві. В кінці майже кожної ву-

лиці можна було побачити купу гною. Немощені, покриті вибоїнами, вулиці і провулки, домовласники лагодили єдиним способом – вибоїни засипали гноєм, від чого “в сырое время года, кроме несносной вони произрождается лихорадка и другие болезни”²⁷. Крім того, повітря в центрі міста псували шкіряні, свічні та ін. фабрики. Газета “Киевлянин” за 1873 р. № 73 повідомляла, що біля бойні “звозять і не заривають трупи собак і різне падло, гнілі міазми яких заражають місто”. 1831 року київський військовий губернатор, проїжджаючи вулицями міста, звернув увагу на те, що “в части города... находится сухое дерево и делает только безобразие, а против дома купца Бахарева²⁸ никогда не сушится лужа, по городу и Базарной площади шатаются свиньи”²⁹. А в травні 1832 р. генерал-губернатор констатував, що вулиці й двори завалені сміттям і гноєм, “который согнивая производит вредные испарения, на самих улицах образовались от небрежения рытвины, которые выгачуются навозом, делающим улицы зловонными и неудобными к езде; снеговая и дождевая вода не имеет стока, через что растворяется земля до такой степени, что экипажи должны тонуть; улицы, тротуары и площади никогда не подметаются, не очищаются и покрыты в мокрое время грязью, а в сухое – пылью”³⁰. Він зобов’язав старшого поліцейстера міста наглядати за чистотою вулиць і площ, тому що “чистота для здоров’я дуже необхідні”³¹. Водночас зверталася увага поліцейстера на те, що вулиці міста підмітаються в різні часи, від чого здійснюється така пилука, що в будинках не можна відчиняти вікна, а двірники і куховарки виносять різне сміття, виливають помії на вулиці. Відтак було наказано, щоб “чистка улиц и тротуаров происходила во всех частях города, где есть мостовая, в одно определенное время, преимущественно также, когда действие это менее может наносить жителям неприятности: именно от 4 до 6 часов пополудни... чтобы [хозяева домов]... вывозили всякую нечистоту не на улицы, а в места особо для того полициею предназначенные”³².

До обов’язків поліцейстерів входило також контролювати п’яних та стежити, щоб міські мешканці “ходивши и ездившие по городу [и в городских садах] вовсе ничего не курили”³³. Військовий губернатор не обійшов своєю увагою і собак. Він наказав звернути “... особенное внимание на то, чтобы в городе не бегали по улицам собаки, от чего бывают частые примеры, что рвали проходящих людей... обязать хозяев домов иметь собак на привязи”³⁴. Поступово розроблялися правила нагляду за санітарним станом міста. Власники садиб, фасади яких виходили на вулиці, зобов’язані були тримати в чистоті прилеглі до їхніх садиб тротуари і половину проїжджої частини мостової. Очищення вулиць вони мали проводити не пізніше 7 годин ранку, до початку транспортного руху; тротуари очищати від снігу, посипати піском. Поливання першорозрядних вулиць відбувалася двічі на день³⁵. З про-

веденням водопроводу міська адміністрація уклала з Водопровідним товариством договір на поливання вулиць і площ з 15 квітня по 15 вересня не частіше 3-х разів на день: першорозрядних вулиць (ранком, удень, увечорі), інших – двічі на день. Під час епідемії нагляд за санітарним станом міста посилювався. Заборонялося користуватися водою з Дніпра, прати білизну в Дніпрі, рекомендувалося звертати увагу на якість овочів, фруктів, солоної риби, не пити воду, а краще “выпить рюмку водки, чаю с ромом или сбитнем”; земській і міській поліції, лікарі мусили наглядати, щоб незрілі чи гнилі фрукти й овочі не продавалися на ринках³⁶.

Невпорядковані належно базари також завдавали владі багато клопоту. Торговельним центром міста ще з XV ст. був Житній базар на Подолі. Тут двічі на рік відбувались ярмарки. Хрещатицький базар у 60-х роках XIX ст. перенесли на Бессарабку³⁷. Торгові ряди перебували в антисанітарному стані, в лавках “не соблюдалась чистота, в некоторых найдено, что собранное у скота внутреннее сало, пролеживая долго в лавках, приходит нередко в порчу и издает от себя худой и вонючий запах... Торговцы и торговки, продающие постоянно на рынках свежую рыбу, торгующие сырыми, вареными и печеными съестными припасами, равно различными фруктами, зеленью не имеют для себя приличных лавок, а сидят без порядку на открытом воздухе и из них весьма многие даже на земле, почему продукты и припасы их от влияния солнца и дурной погоды портятся”³⁸. Відтак Київський військовий губернатор у наказі поліції про впорядкування торгівлі писав: “Объявить всем продавцам города, чтобы внутри и около лавок была чистота и опрятность, а сами торговцы были учтивы в обращении с покупателями... в мясных и рыбных лавках... припасы находились в совершенной чистоте и накрывались бы, если то нужно, белыми покрывалами, а продавцы были бы одеты опрятным образом, наблюдать, чтобы не было перекупов... дабы до 12 часов продажа производилась на базарах в розницу, без всяких перекупов... внушать всем торговцам лавок, что если они будут дорого продавать жителям припасы, то в таком случае [будет дано] позволение приезжающим на базар с помянутыми припасами продавать в розницу и во весь день”³⁹.

Нагляд за санітарним станом у місті 1878 року було покладено на Санітарну комісію при міській управі. Санітарні дільниці міста⁴⁰ очолювали санітарні лікарі. Однак через нестачу коштів та малі штати санітарні дільниці не могли належно впливати на санітарний стан міста. Свідченням тому є хоча б замітка в газета “Киевлянин” за 1905 р. про звалище біля Володимирського базару, через що вся прилегла до нього територія була “поражена страшным зловонием”⁴¹. Нагляд за базарами, їх санітарним станом та цінами покладався на міську поліцію⁴². На ринках вивішувалися об’яви з цінами на продукти. Поліція наглядала,

щоб торгівля не велася з землі, а лише на території ринках. Особи, які порушували цю постанову та не дотримувалися установлених цін, притягалися до адміністративної і навіть кримінальної відповідальності⁴³.

Були проблеми і в забезпеченні Києва питною водою. Перші спроби організувати систему водопостачання міста робилися ще в XVII ст. Кияни в ті часи користувалися водою з Дніпра, криниць, джерел. На Подолі знайдено рештки дерев'яного водопроводу XVIII ст. Відомо, що 1749 р. архітектор І. Г. Григорович-Барський провів воду з сирецьких ставків до фонтану "Самсон" (Поділ), який став центральною криницею. Від фонтану йшло розгалуження водопровідної лінії: одна – до Братського монастиря, друга – до криниці біля підніжжя Уздихальниці (тепер – провулок Зелинського). Відгалуження подільського водопроводу було виявлено і в районі Житнього ринку⁴⁴. 1802 року київський поліцмейстер у зверненні до мешканців Києва писав, що "Одна только часть одного [Києва], так называемый Подол, изобилует водою, а против две части – Старый Киев и Печерский форштат терпят в оном великий недостаток, ибо доставление воды из Днепра по отдаленности от реки и крутизнам гор, сопряжено с крайними затруднением и неудобством, а особенно во время пожарных случаев ибо имеющиеся в сих двух частях колодцы всех хозяйственных надобностей удовлетворить не могут. Заметим, что в овраге, между гор Печерского форштата и Владимирской частью, есть весьма хорошие водные источники, где удобно можно сделать бассейны (искусственное озеро) могущее доставить жителям Печерского форштата, Владимирской части во всякое время не только для домашнего употребления, но и для водопоя лошадей, мытья белья, для пожарных⁴⁵. Після пожежі 1811 р. водопостачання на Подолі погіршало. Басейни були занедбані і "даже многие раскрыты и от крайнего об них небрежения отчего и проведена в колодцы воды не может быть чиста, и при всем том жителями употребляется по необходимости... Нельзя умолчать, что в некоторых из бассейнов даже купаются люди"⁴⁶.

Місто не мало коштів на будівництво водопроводу. Домовласники також неспроможні були щорічно витратити гроші на влаштування водопроводу, тому що виплачували збір на бруківку і до того ж вважали водопровід, як і освітлення, руйнівною розкішшю. Доставляння води з Дніпра коштувала недешево: лише однієї бочки – від 30 до 50 коп. Так, Кадетський корпус щорічно за воду сплачував 450 крб., Інститут шляхетних дівчат – 950 крб. Бідні кияни змушені були користуватися дніпровською водою. Для генерал-губернатора, губернатора, командувача військами, поліцмейстера, брандт-майора воду розвозили водовози і почасти – пожежна команда⁴⁷.

Дніпровська вода була непридатна для пиття, про що доповідав чиновник особливих доручень генерал-губернатору "... в продолжении

всей зимы жители Подола вывозят из дворов разные гнилые вещества и навоз на береговой лед... вследствие всего... после января месяца, когда солнце становится выше и лед начинает в полдень таять, тогда эти гнилые органические вещества просачиваются сквозь лед в самую воду и делают ее совершенно мутною и непригодною для употребления”⁴⁸.

Нагляд за криницями “Положенням про благоустрій Києва” (1834) покладався на Будівельний комітет, а 1857 р. – на Комітет для влаштування в Києві водопроводу. Київському поліцмейстеру було наказано надіслати в Комітет відомості про добове споживання води містом. Згідно з відомостями, наданими поліцмейстером, місто протягом доби споживало таку кількість води: Печерська частина – 4 213 відер, Старокиївська – 2 031 відер (для самоварів і прання, на інші потреби вода використовувалася з криниць, яких було 116, із них 2 міські); Дворцова – 426 бочок⁴⁹ (тут криниць було 85, в т. ч. у Липках – 5); Либідська – 2 600 відер (криниць 240, із них 3 міські). Щоденно для мешканців 4-х частин міста вивозилося з Дніпра 5 166 бочок води і з Богуслава – 207 бочок⁵⁰.

Водовози і криниці не задовольняли потреби міста у водопостачанні. В 1869 р. інженер-полковник А. Струве звернувся до Київської думи щодо надання йому концесії на право влаштування в місті водопроводу. В липні 1870 р. між думою і товариством “Струве і К⁰” було укладено угоду строком на 50 років про влаштування у Києві водопроводу для постачання міста дніпровською водою. Згідно з угодою, через 25 років місто мало право викупити водопровід. В іншому разі після закінчення строку угоди, все водопровідне господарство переходило в розпорядження міста безоплатно. Дума надала А. Струве на весь час постачання міста водою безоплатно вільну землю для водопровідних споруд. Протягом 5 років надавалися пільги на перевезення з-за кордону відповідного обладнання. Струве зобов’язався влаштувати в місті 6 фонтанів з басейнами і встановити пожежні крани на всьому протязі водопроводу. Киянам дозволялося безкоштовно користуватися водою для гасіння пожеж, поливання вулиць. Для бідного населення передбачалося влаштувати безоплатно два водорозбірних стовпи (на 5 тис. літрів на добу). Планувалося провести водопровід протягом півтора року в Дворцовій і Старокиївській частинах міста, в Либідській і Подільській частинах – протягом 2-х років, в Печерську⁵¹ – протягом 3-х років від дня підписання контракту. Плату за воду було встановлено за бочку – 9 коп., за водоїй худоби – 1 коп. за голову⁵². 1872 р. водою обслуговувалися три частини міста. Головний резервуар на 115 тис. відер розмістили під землею у Царському саду. Поруч із цим резервуаром побудували резервуар місткістю 11 500 відер. Він обслуговував найвищі частини міста і Старокиївську частину. Загальна довжина водопровідних труб міської мережі складала 18 верст. 1885 року було укла-

дено додаткову угоду з Київським товариством водопостачання, згідно з якою товариство зобов'язалося спорудити новий фільтр, розширити спорудження магістралі водопроводу. В третій угоді (1895) обумовлювалося питання викупу водопроводу і продовження строку концесії на 11 років. Згідно з новою угодою, Товариство зобов'язалося побудувати новий фільтр вище міста на 800 тис. відер добового споживання води. Товариству дозволялося випустити акції виключно для поліпшення і розширення водопостачання Києва. Окремі райони міста мали незалежні водопроводи. 1-й район (Поділ і Плоська частина) одержував воду: з фільтра – резервуара на Олександрівському узвозі; 2-й район (Хрещатик, частини Бібіковського бульвару, товарна станція, залізничний вокзал, кадетський корпус) – із резервуара в Царському саду і резервуара поблизу шпиталю; 3-й район (Старий Київ: частини Володимирської вулиці, Бібіковського бульвару, вулиці: Нестерівська, Ярославів вал, Велика Житомирська, Лук'янівська, Львівська площа, Кирилівський богоугодний заклад, Шулявка, Сирець) – із двох водонапірних башт – Царського саду і Михайлівського монастиря; 4-й район (Липки і Печерськ) одержували воду, яку безпосередньо нагнітали у водопровідну мережу насоси, встановлені у верхній частині машинного будинку на Олександрівському узвозі⁵³. Лавра користувалася водою з фортечного водопроводу відповідно до особливого дозволу Головного інженерного управління⁵⁴. Дума вимагала від Товариства поліпшити якість води, бо її аналіз свідчив, що фільтри не забезпечують якість води⁵⁵.

До 1895 р. місто постачалося виключно дніпровською водою із “сосунів”, побудованих у 70-х роках XIX ст. Після спорудження каналізації поля зрошення опинилися вище “сосунів” водопостачання по течії Дніпра і нечистоти з полів зрошення просочувались у Дніпро. Крім того, “сосуни”, встановлені біля купалень, брали воду в проблемних місцях річки, забрудненої нечистотами з міста і Труханова острова. Засоби фільтрування, недостатній діаметр труб вуличних водопровідних магістралей, прокладених ще в 70-х роках XIX ст. не давали можливості забезпечувати місто якісною водою. 1895 року розпочалося буріння артезіанських свердловин на набережній Дніпра. Деякі вчені вважали, що перехід на артезіанське водопостачання ризикований, тому що солі заліза сприяли утворенню залізних грибів, які псують якість води, закупорюють труби, гальмують насичення води азотом і киснем. Міська управа своєчасно не виділяла земельні ділянки для свердловин і з цього приводу між нею і Товариством водопостачання виникли суперечки⁵⁶.

1907 р. у місті почалася епідемія холери, однією з причин якої була якість питної води. Створена в жовтні цього ж року Комісія для виявлення причин зараження дніпровської води оглянула канали, ріку Почайну, поля зрошення, каналізацію. Аналізи проб води з цих місць свідчили, що всі вони заражені мікробами азійської холери. Відтак до

Києва прибув головний лікарський інспектор Міністерства внутрішніх справ. За його вказівками управа почала відводити земельні ділянки для артезіанських свердловин⁵⁷. Упродовж 1898–1908 рр. було введено в дію 35 свердловин. Місто користувалося змішаним водопостачанням: частина міста одержувала виключно артезіанську воду, частина – дніпровську, частина – змішану. Добувалося артезіанської води близько 1,5 млн відер на добу⁵⁸. За кількістю подавання артезіанської води Київ був єдиним містом у імперії. 1908 року, згідно з розпорядженням адміністрації, було опечатано і закрито сосуни і фільтри дніпровської води, а місто перейшло виключно на артезіанську воду⁵⁹. Проведена 1909 року при генерал-губернаторі нарада з питань водопостачання Києва дійшла висновку, що водопостачання виключно артезіанською водою неможливо – в майбутньому водопостачання повинно бути засновано на добре очищеній дніпровській воді⁶⁰.

1913 року водопровідна мережа займала 185 км, щоденно добувалося води 2,5 млн відер. Водопровід мали 4 094 садиби⁶¹. З артезіанських свердловин місто з населенням 650 тис. чоловік одержувало 2 174 000 відер. Суперечки між містом і товариством з приводу якості питної води, відведення земельних ділянок під свердловини, поливання вулиць та ін. призвели до того, що 1908 р. міський голова почав переговори з товариством про викуп водопроводу⁶². Товариство відмовило в викупі водопроводу за 3,5 млн. крб., але згодилось продати за 477 тис. крб. готівкою і шестимісячними векселями 3 млн. крб. Рада міністрів дозволила місту випустити облігаційні займи на викуп водопроводу і трамваю. 1914 року через загострення “водного голоду” було створено комісію для вивчення питання щодо водопостачання міста. Однак розпочалася Перша світова війна, і дума в серпні 1914 р. прийняла постанову про відхилення виплати коштів за водопровід готівкою в зв’язку з військовим часом⁶³.

Болючим питанням для Києва в кінці XIX ст. стало влаштування каналізації. Кияни користувалися дворовими відхожими місцями, які після їх заповнення засипали і поряд викопували нові вигрібні ями. В лютому 1891 р. Київська міська управа уклала з Товариством каналізації договір⁶⁴, згідно з яким усе обладнання каналізації було власністю міста. Товариство наглядало за переданим йому обладнанням і вуличною мережею каналізаційних труб. Дворова каналізація з її обладнанням перебувала у віданні міста⁶⁵. Місто відвело 140 дес. землі під поля зрошення⁶⁶ на київському вигоні вище Києва. Проти цього виступали проф. П. Афанасьєв і санітарний лікар Ф. Новицький⁶⁷. Вони вважали, що спорудження полів зрошення міста приведе до отруювання вод Дніпра і ґрунтових вод у криницях сусіднього з полями зрошення передмістя Куренівки⁶⁸.

У статуті Київського товариства каналізації (1892) зазначалося, що його створено не на комерційних засадах, а з метою допомогти місту.

Роздільну каналізацію в центральних районах міста було обладнано 1894 р. Поряд із нею діяла система водостоків. Домовласникам було наказано “удалать со своих усадеб все нечистотные жидкости исключительно посредством их отвода в трубы уличной канализации. Для этого каждый владелец усадьбы должен заменить существующие у него выгребные ямы устройством дворовых канализационных сооружений и соединить последние с трубами новой уличной канализации”⁶⁹. Наявні поля зрошення були малі і переповнені. В кінці 1896 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор наказав київському губернатору: “ввиду повторявшихся в последнее время случаев разрыва окружающих зимние бассейны валов на полях орошения киевской канализации и стоке массы нечистот в Днепр... устранить на будущее время столь нежелательные явления как загрязнение р. Днепра по причине неудовлетворительного заведывания канализационным устройством”⁷⁰.

У Києві лише 140 тис. із 300 тис. населення користувалося вигодами каналізації, решта залишалася в первісних антисанітарних умовах. Нечистоти вивозилися примітивним способом, що спричиняло розвиток епідемічних захворювань⁷¹. 1901 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило Києву випуск облігацій займу на 2,5 млн. крб. для розширення каналізації та облаштування другого каналізаційного колектора і нових полів зрошення⁷².

1902 року Дума утворила Комітет, якому доручалося розробити проєкт розширення каналізації. Комісія дійшла висновку, що розташовані вище міста поля зрошування слід ліквідувати, водночас “не может быть и речи об устройстве выше города по реке новых полей орошения”⁷³, тому що “нечистоты при выходе из коллектора будут осаждаться на дне р. Днепра и ближайших отмелях и образуют постоянно разлагающиеся осадки, которые со временем отравят не только вниз лежащие местности по течению Днепра, но и места сверху”⁷⁴.

Київська каналізація ні за розмірами, ні за технічно-санітарними можливостями не відповідала потребам великого міста. В березні 1908 р. Київське товариство каналізації було ліквідовано і каналізаційне обладнання передано міській управі. Товариство одержало від міста облігаційну позику в сумі 1 млн. крб.⁷⁵ 1908 року було розроблено проєкт розширення каналізації, яким передбачалось охопити каналізацією всі частини міста⁷⁶. Пошуки місця для нових полів зрошування тривали до 1909 р. Переговори з власниками земельних ділянок не мали результату. Ухвалений 1909 р. проєкт задовольняв власників земельних ділянок, але не був вигідним для міста.

Болючим питанням було і освітлення міста. Ще на початку XIX ст. деякі вулиці Києва освітлювались свічками, які 1803 року замінили олійними ліхтарями⁷⁷. Ліхтарів було мало, і на прохання міської

поліції збільшити кількість ліхтарів у місті до 83, магістрат відмовив, в зв'язку з нестачею коштів⁷⁸. 1833 року в Києві налічувалося 300 ліхтарів, на утримання яких щорічно витрачалося близько 5 тис. крб.⁷⁹, 1839 року – 410 ліхтарів, їх обслуговувала поліцейська команда, виконуючи наказ, “чтобы фонари ясно горели и непременно в течение того времени, какое для определено”⁸⁰. Згідно з відомостями 1852 р., для освітлення міста потрібно було щорічно витратити 4 466 крб. 64,5 коп. сріблом⁸¹. 1863 року в місті було встановлено вже 551 олійний ліхтар і 228 керосинових⁸². Деякі дерев'яні стовпи було замінено чавунними, на що дума виділила 3 тис. крб.⁸³ Ремонт ліхтарів “які освітлювались керосином і маслом проводив підрядчик, ліхтарі освітлювані маслом знаходились у віданні брандт-майора, який мав особливу ліхтарну команду з 10 осіб і наряд нижніх чинів поліції і пожежної команди⁸⁴.”

Міська управа шукала економічніших матеріалів для освітлення вулиць. Генерал-губернатор зазначав, що “крайний беспорядок освещения улиц в Киеве, в особенности там, где освещение производится не нефтью, а маслом... На многих улицах по несколько дней кряду нет вовсе освещения, а если и зажигают фонари с вечера, то в полночь они уже не горят, как предполагаю, следует от того, что в фонари наливают масло не в том количестве, в каком должно быть”⁸⁵.

1863 року київський військовий губернатор повідомив генерал-губернатора, що місто бажає перейти на газове освітлення, але цей перехід гальмує контракт із підрядчиком на освітлення міста нафтою⁸⁶. Лише 1870 р. дума уклала контракт із товариством “Струве и К⁰” на освітлення міста газом⁸⁷. А. Струве зобов'язався встановити спершу на центральних вулицях міста 500 ліхтарів. У Либідській частині міста товариство побудувало газовий завод. На вулицях було прокладено труби, виготовлено чавунні ліхтарні стовпи. 6 вересня 1872 р. на Хрещатику і суміжних із ним вулицях запалено перші газові ліхтарі. До 1877 р. у місті було встановлено 1 200 газових ліхтарів. У травні 1890 р. міська управа уклала договір з фірмою “Н. Н. Савицький і О. Е. Страус” на обладнання вулиць міста електричним освітленням. Надісланий у травні 1890 р. на затвердження до Міністерства внутрішніх справ проект електричного освітлення міста було схвалено в грудні. Наприкінці 1890 р. уже освітлювалися Хрещатик, міський театр, деякі приватні будинки. Договір з фірмою було укладено на 12 років. На Театральній площі побудовано електричну станцію⁸⁸, потужність якої невдовзі виявилася недостатньою. 1900 року дума уклала договір на освітлення міста строком на 10 років із новим електричним товариством. На кінець 1907 р. у центрі Києва було 682 дугові електричні ліхтарі й понад 1 тис. газових. Околиці міста освітлювались гасово-гнотильними ліхтарями⁸⁹. В 1915 р. міська дума порушила питання про передачу Київського електричного товариства у її підпорядкування.

До 70-х років XIX ст. кінна сила була єдиним транспортним засобом у місті. Легковим транспортом (візники) користувалася більшість киян. Заможні кияни мали в своїх садибах конюшні й сараї для екіпажів. Ломовим транспортом користувалися для перевезення харчів, бочок із водою, меблів та ін.; колимагами – для перевезення глини, піску, каміння та ін. вантажів. Дума прийняла обов'язкові правила для візників. Візниками могли бути особи не молодше 18 років, які добре знали місто. Дозвіл на візництво видавала спеціальна комісія при управі. Легковим візникам заборонялося їздити швидко, обганяти екіпажі, їздити по тротуарах. Під час їзди слід було триматися правого боку і зустрічних пішоходів повідомляти криком. Не дозволялося прив'язувати коней до дерев, ліхтарних стовпів. Взимку візникам дозволялося сходити з козел, щоб погрітися біля вогнища⁹⁰.

Ломовим підводам заборонялося їздити центральними вулицями; якщо в цьому виникла потреба – то з дозволу поліції, в указані дні і години. 1874 року в Києві було відкрито кінні диліжансні рейси. Візницький транспорт не міг задовольнити потреби міста. 1886 року міська управа проголосила конкурс на проект конки. Найкращим визнали проект інженера А. Струве, з яким було укладено 1889 р. контракт на будівництво кінної залізниці в Києві⁹¹. В липні 1891 р. відкрився рух першої конки по Великій Васильківській і Хрещатику. 1892 року з'явився паровий трамвай. Однак конка і паровоз виявились збитковими, непридатними для експлуатації в умовах гористого рельєфу Києва. В травні 1892 р. відбулася пробна поїздка першого в Росії електричного трамваю, а в червні почався регулярний рух по Олександрівському спуску. Маршрут досягав 1,5 км. Відтоді майже щорічно вводились в експлуатацію нові лінії трамваю: на Печерськ (1893), на вулиці: Володимирську, Караваєвську (1894–1895), Благовіщенську через Галицьку площу (тепер – пл. Перемоги) на Сінний базар (1896), від Бессарабки до Політехнічного інституту (1899), до Лаври (1905) та ін.

Ландшафт Києва мав і позитивний бік: ще в XI ст. тут почало розвиватися садівництво. У фруктових садах при монастирях і приватних садибах вирощували яблука, груші, сливи, вишні. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Липках було створено за наказом Петра I шовковичний тутовий сад і закладено на Клові (на місці Олександрівської лікарні) виноградники. Після спорудження Кловського палацу (1752–1756) навколо нього висадили Липовий гай. 1743 року за проектом архітектора В. Растреллі на основі Регулярного саду було закладено Царський парк (територія понад 32 га), де 1763 р. посаджено плодові дерева: яблунь – 290, груш – 330, слив – 60, вишень – 20, волоських горіхів – 400, кизилу – 8, виноградних кущів – 500. Із Никитського саду в Криму завезли 60 яблунь, 100 груш, 3 айви. В садовій оранжереї вирощували ананаси; в городі – дині, зелень, квіти. Сад обслуговував

садівник з учнями і найманими сезонними підсобними робітниками, а також арештанти, яких закріплювали за садом. На території саду був будинок для садових робітників, конюшня, сарай для сіна, 4 оранжереї, теплиці, криниця, невеличкий ставок. Частина врожаю продавали, а виручені кошти витрачали на утримання саду⁹². З фруктів варили варення і відправляли до царського двору в Петербург⁹³. 1864 року сад орендував на 12 років садівник Христіані⁹⁴. У 80-х роках XIX ст. Царський парк було передано у відання думи, яка частину парку (близько 12 га) передала в оренду купецтву Києва. Від 1882 р. тут був парк Купецького зібрання. В іншій частині парку працювала кав'ярня Шато де Флор і радувала око т. зв. "Долина троянд".

На прохання Водопровідного товариства в парку відвели місце для спорудження резервуарів. Упродовж 1902–1912 рр. через парк проклали Петровську алею, а згодом над алеєю за проектом Є. Патона спорудили металевий ажурний пішохідний міст (1915). У Кловському саду росли яблуні (130), сливи (30), абрикоси (18), черешні (22), горіхи (220), кизил (7), виноградні кущі (400); у Шовковому саду було 2 650 тутових дерев⁹⁵.

Озеленення міста не планувалося місцевою владою, а відбувалося стихійно. Власники садів висаджували на своїх ділянках дерева на свій розсуд. Планове продумане озеленення міста почалося після прийняття Положення про благоустрій Києва (1834). 1839 року було закладено університетський ботанічний сад на пустирі за університетом площею 22 га. До саду завезли колекцію рослин з ботанічного саду Кременецького ліцею, використали рослини, вирощені з насіння вітчизняних і європейських ботанічних садів⁹⁶. 1846 року в саду споруджено оранжереї і розташовано в них колекції тропічних і субтропічних рослин. У 60-х рр. XIX ст. напроти головного корпусу університету, на місці кадетського майдану, було закладено новий парк, який названо університетським й перейменований після встановлення в ньому пам'ятника Миколі I на Миколаївській (від 1939 р. – Парк імені Т. Г. Шевченка).

1847 року в Дворцовій частині на місці колишнього Палацового майдану, де відбувалися військові паради, на площі 8,9 га закладено садівником О. Недземським парк, названий Маріїнським. У середині XIX ст. на Володимирській гірці закладено на верхній і середній терасах парк площею 10,6 га. Центром парку став відкритий 1853 року пам'ятник кн. Володимирі. Місто мало свої розсадники: в Царському парку готували краще насіння саджанці дерев і кущів, через рік сіянці пересаджали в один із розсадників на території Олександрівської лікарні; в розсаднику на Обсерваторному провулку (закладено 1896 р.) культивувалися переважно кущі для живих загорож, кращі сорти корзинної лози тощо. До запровадження Міського положення 1870 р., парки, сквери, сади в місті були занедбані, тут паслася худоба, обла-

штоувалися бездомні. 1887 року було створено міську Садову комісію при Київській управі, на яку покладалося утримання, благоустрій парків, садів, скверів. У віданні комісії були парки: Царський, Миколаївський, Маріїнський, на Володимирській гірці, 24 сквери, 4 бульвари. Парки, сквери займали територію в 155 дес. 2 205 сажнів. Упродовж 1897–1902 рр. комісія витратила на утримання і створення нових парків і скверів 322 998 крб⁹⁷. Парки і сквери Києва стали давати місту прибутки. Найбільший прибуток давав Царський парк. Прибутки надходили від оренди частини парку купецьким зібранням, оранжерей, чайного павільйону, двох будок із зельтерською водою – всього щорічно 18 947 крб. На Володимирській гірці прибуток давали павільйон “Голгофа”, чайний павільйон, будки з зельтерською водою – всього 9 621 крб.; Пушкінський парк (оренда землі) – всього 481 крб. В інших парках і скверах прибутки надходили від чайних павільйонів, будок із зельтерською водою; продажу сіна зі скверів, садів, Труханова острова – щорічно 23 335 крб.⁹⁸

Садова комісія розвивала декоративне садівництво. Площі квітників у міських парках займали близько 3 тис. сажнів. 1897 року, згідно з контрактом, Водопровідне товариство зобов’язалося безоплатно відпускати воду для міських парків. Поливання квітів і дерев у парках проводилося в літні часи 2–3 рази на день. Комісія наглядала і за фонтанами, яких у Києві було 16 (11 в парках, 5 на площах).

У прийнятих 1895 року “Правилах про обсадження вулиць деревами” зазначалось, що кожна вулиця обсаджується деревами одного виду – в залежності від кліматичних умов вулиці. Рекомендовано висаджувати каштани, тополі, липи, ясені, акації, вербу, березу. В Дворцовій частині рекомендувалося висаджувати липу, а на Хрещатику дерева кулеподібної форми; в Старокиївській частині – каштани, Либідській – на всіх вулицях, що йдуть із Старокиївської частини – каштани; Васильківській – дерева кулеподібної форми; на всіх інших – клен, вербу, акацію; Бульварній частині – на всіх вулицях, що йдуть зі Старокиївської і Либідської частин – дерева тих самих порід, на Безаківській (тепер – Комінтерну) – каштани, на всіх інших акацію, вербу; Подільській частині: на вул. Олександрівській – дерева кулеподібної форми, на всіх інших – яшень; Лук’янівській частині – на вулицях, що йдуть з інших частин міста – відповідно тим вулицям; на всіх інших – берест, Печерський – частині: нагорні вулиці – липу, акацію, вербу; Куренівська дільниця і Пріор – липу, акацію, вербу; Плоській частині – на узгір’ях – клен, низині – акація, верба; Звіринець – липа, акація. Поливання дерев, заміна сухих новими покладена на домовласників.

Правила дозволяли домовласникам для поліпшення санітарного стану міста, захисту в літні дні від спеки, перед садибами, де ширина вулиці не менше 10 сажнів, влаштовувати квітники та висаджувати

декоративні дерева. Заборонялося висаджувати лісні породи дерев, городні рослини, перетворювати квітники на загін для худоби, виливати нечистоти.

Садова комісія оберігала дерева. Найбільше пошкоджень молодим саджанцям завдавала бродячі тварини, а також візники, які прив'язували коней до дерев⁹⁹. Для запобігання пошкоджень дерев їх обкладали дерном або колючим чагарником¹⁰⁰, відводили візникам місця для стоянок.

Міська влада вживала заходів і для збереження лісів навколо Києва. Ще 1866 р. київський губернатор наказав магістрату поділити міські ліси на лісосіки, щоб запобігти спустошенню лісів, поліпшити врегулювання їх вирубки і охорони молодняку¹⁰¹. Цей наказ не було виконано, ліси продовжували спустошувати. Лісосіки були проведені лише на планах, а не в натурі; від чого, як зазначав військовий губернатор ще 1831 р. ліси “подвергалися сквозным вырубкам... только те части леса уцелели, которые по качеству своему не годные на строевое употребление... молодой лес на обнаруженных полянах растет пучками и, будучи уже не защищаем от воздушных перемен, растет в испорченном и курчавом виде и во многих местах молодая поросль посохла... [лес] постепенно истребляется жителями Приорки и Куреневки, которые издавна занимаются лесным промыслом и похищают лес для продажи бревнами, брусками, досками, даже дровами”¹⁰². В 1865 р. міська лісна дача складалася з 3 181 дес. 1 300 саж. Лісу, поділеного на 28 лісосік¹⁰³.

Благоустрій в місті зростав. У лютому 1870 р. було відкрито перший регулярний залізничний рух між Києвом і Балтою (428 км). Телеграфом кияни почали користуватися 1854 р. 1856 року відкрито міську телеграфну контору. 1881 року виникли перші поштово-телеграфні відділення (перший поштамт створено 1849 р.). Перший Київський телефон встановлено у ресторані на Думській площі (1884). 1886 року стала до ладу перша телефонна станція на 60 абонентів.

Перед Першою світовою війною Київ був європейським містом зі своєрідною красою. В державних архівах та рукописних відділах бібліотек і музеїв Києва, Москви, Петербурга зберігається значна кількість документів з історії Києва, в т. ч. числі з питань його забудови і благоустрою. Історія Києва знайшла відображення в джерелах різного характеру: археологічних і архітектурних пам'ятках, актовому матеріалі, документах у фондах урядово-адміністративних, законодавчих, судових, культурно-освітніх установ, органах самоврядування, монастирях та ін. Документальна історія Києва фрагментарно знайшла відображення в окремих збірниках (видання Археографічної комісії та інші), монографіях, статтях, публікаціях документів. Київ був столицею Давньої Русі, розвиток якого пов'язаний з боротьбою за могутність держави, боротьбою з різними завойовниками. Його документальна історія заслуговує на багатотомне видання з давнини і до наших часів. Ще в 50-х рр. ХХ ст.

у перспективному 5-річному плані ЦДІАК планувалося розпочати підготовку видання фонду Коша Запорозької Січі багатотомне видання документів з історії Києва, яке висвітлювало б державно-адміністративне, правове, соціально-економічне становище Києва. Видання фонду Коша почало здійснюватися майже через 50 років, а багатотомне видання історії Києва так і залишилося в перспективі.

¹ Продовження. Початок див. у № 1–2 за 2009 р.

² ПСЗ, т. 23, № 16875, с. 137–138; ПСЗ, т. 25, № 19037; ПСЗ, т. 28, № 21198; (укази 1740, 1799, 1804 рр.); ф. 533, оп. 1, спр. 493, арк. 4, 17, 50; ф. 442, оп. 64, спр. 5, арк. 63–66; ф. 442, оп. 66, спр. 284, арк. 4.

³ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 443, арк. 92.

⁴ 2ПСЗ, т. 8, отд. 1, № 6.

⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 2669.

⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 57, спр. 91, арк. 124–130.

⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 653, спр. 21, арк. 435.

⁸ Ще 1822 р. було створено Тимчасовий Комітет для розгляду питань з благоустрою Києва, який діяв протягом 1822–1824 рр.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 17, оп. 5, спр. 543, с. 143.

¹⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 645, спр. 104, с. 3.

¹¹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 119, с. 1–2.

¹² ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 1062.

¹³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. II, с. 161; спр. 64, ч. I, с. 47.

¹⁴ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 119, с. 100 – 103.

¹⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. II, арк. 10, 73.

¹⁶ 2ПСЗ, т. 12, № 10620.

¹⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 67, спр. 450, арк. 50–51.

¹⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. II, арк. 17.

¹⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 91, спр. 31, ч. I, арк. 210–211.

²⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 91, спр. 31, ч. I, арк. 139–144.

²¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 91, спр. 31, ч. I, арк. 20 – 21; До Комітету входили міський голова, депутати від домовласників кожної частини міста, від адміністрації чиновник особливих доручень.

²² ЦДІАК, ф. 442, оп. 822, спр. 13, арк. 89–96.

²³ Перепись 1874. Доклад С. В. Завойко в Юго-Западном отделении Географического общества, с. 28.

²⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 234, арк. 2–7, 27–28, 52.

²⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 52, с. 31–38.

²⁶ К вопросу об обвалах и оползнях Киевских гор: Способ укрепления, изысканный Н. Матвеевым. – К., 1901. (ф. 442, оп. 660, спр. 113, арк. 13–17.

²⁷ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 1062, арк. 22–45.

²⁸ На вул. Лепській.

²⁹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 943, арк. 1.

³⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 64, спр. 5, ч. I, арк. 119–120.

³¹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 1362, арк. 62.

³² ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 10795, арк. 2.

³³ Киевская старина. – 1903. – № 11. – С. 60–61.

³⁴ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3; спр. 508; ф. 442, оп. 1, спр. 2669, арк. 13.

³⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 653, спр. 21; ф. 442, оп. 563 (1869), спр. 172, арк. 108.

- ³⁶ Киевская старина. – 1903. – № 11. – С. 72–73.
- ³⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 85, спр. 401, с. 19–23; оп. 95, спр. 554, арк. 2–7. Бесарабський критий ринок було споруджено впродовж 1910–1912 рр.
- ³⁸ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 531, арк. 14–15.
- ³⁹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 531, арк. 1.
- ⁴⁰ Всього було 4 санітарні дільниці.
- ⁴¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 658, спр. 60, арк. 3–7; Згодом смітник перенесено в “Прозорівський яр” (Киевлянин. – 1905. – 21 мая).
- ⁴² Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 1, спр. 205, арк. 11.
- ⁴³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 629, спр. 140, арк. 8.
- ⁴⁴ Івакін Г. Дерев’яний водопровід // Вечірній Київ. – 1979. – 5 червня.
- ⁴⁵ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 80, арк. 15–16.
- ⁴⁶ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 1062, арк. 92, 95.
- ⁴⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 44, спр. 373.
- ⁴⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 44, спр. 616, арк. 1.
- ⁴⁹ Обсяг бочки – 40 відер.
- ⁵⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 88, спр. 410, 70–72, 77–79, 85, 127.
- ⁵¹ В примітці до договору від 27 лютого 1890 р. зазначалось, що у Печерській частині діє водопровід інженерного відомства і влаштування на Печерську водопроводу не обов’язкове.
- ⁵² ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (загально), спр. 3250
- ⁵³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 660, спр. 222. План Києва с нанесенням водопроводної сети Киевского общества водоснабжения (ф. 442, оп. 660, спр. 238, 516).
- ⁵⁴ ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (загально), спр. 3250, арк. 19.
- ⁵⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 657, спр. 174, арк. 5.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Документи... С. 70–71.
- ⁵⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 636, спр. 422, арк. 11, 17.
- ⁵⁹ Документи... С. 72–73.
- ⁶⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 662, спр. 63, 67; Куклин С. Г. Подземные воды Киева // Материалы по вопросу артезианского водоснабжения Киева. – К. 1909. – С. 110–112.
- ⁶¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 660, спр. 238, с. 5–16.
- ⁶² Документи...67; ЦДІАК, ф. 442, оп. 663, спр. 4, с. 108–110.
- ⁶³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 667, спр. 246, арк. 10–15.
- ⁶⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 325 зв.; оп. 661, спр. 19, арк. 98, 130; ДАК, ф. 1, ф. 1, оп. 2, спр. 47, арк. 85, 181.
- ⁶⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 582.
- ⁶⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 122.
- ⁶⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 133.
- ⁶⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 648–649.
- ⁶⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 240–242. В примітці зазначалось, що з’єднання домових водостоків з вуличною каналізацією залишається на розсуд домовласників.
- ⁷⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 421.
- ⁷¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 617.
- ⁷² ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 437.
- ⁷³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 659.
- ⁷⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 77.
- ⁷⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 112, 186.

- ⁷⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 14–15, 26, 76–77.
- ⁷⁷ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 47, арк. 85, 181.
- ⁷⁸ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 335, арк. 2.
- ⁷⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. III, арк. 204; оп. 64, спр. 285, арк. 388, спр. 54, ч. I, арк. 19.
- ⁸⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 72, спр. 223, с. 7–8; оп. 71, спр. 59, арк. 22 – 23. Час освітлення встановлювався з серпня до квітня.
- ⁸¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 72, спр. 360, арк. 1–2.
- ⁸² ЦДІАК, ф. 442, оп. 85, спр. 134, арк. 39; оп. 95, спр. 41, арк. 48 зв.; ДАК, ф. 17, оп. 6, спр. 313.
- ⁸³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 60, 62.
- ⁸⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 126–127.
- ⁸⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 55–57.
- ⁸⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 191–195.
- ⁸⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 209–213.
- ⁸⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 576, спр. 65, арк. 33, 35, 64. 1892 року Дума постановила з метою пожежної безпеки електричну станцію перенести з Театральної площі (ф. 442, оп. 622, спр. 39, с. 6).
- ⁸⁹ Київ. Енциклопедичний довідник... – К., 1981. – С. 444.
- ⁹⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 663, спр. 62, арк. 71–75.
- ⁹¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 563 (1863), спр. 172, с. 260, 428; оп. 576, спр. 65, арк. 10–12.
- ⁹² ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 914, арк. 47.
- ⁹³ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 203, арк. 124, 125, 137.
- ⁹⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 97, спр. 289, арк. 88 зв.
- ⁹⁵ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 203, арк. 128.
- ⁹⁶ ЦДІАК, ф. 442, ф. 442, оп. 65, спр. 165.
- ⁹⁷ Садовій комісії не завжди вдавалося відстоювати свої позиції. Так, в 90-х рр. 19 ст. садиба проф. Меренга, в якій був сад, оранжереї, купальні – були нащадками продані і на цьому місці сплановано нові вулиці і майдан.
- ⁹⁸ *Ромижовський С. В.* Общественные сады Киева в период 1897–1902. – К., 1902. – С. 4–5.
- ⁹⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 100, спр. 91, с. 1–5; ф. 533, оп. 3, спр. 508.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 85, спр. 98.
- ¹⁰¹ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 1178, с. 1–3.
- ¹⁰² ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 594, арк. 26–27.
- ¹⁰³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 97, спр. 289, арк. 79 зв.

Тетяна СЛЮДКОВА

Забудова і благоустрій м. Києва

У статті на основі архівних документів простежується процес будівництва та благоустрою м. Києва, який розпочався у XVII ст. та утворення його унікального архітектурного стилю.

Ключові слова: забудова м. Києва (кінець XVIII – початок XX ст.); благоустрій м. Києва; санітарно-гігієнічні умови життя в Києві; київський водопровід і каналізація; озеленення Києва.

УДК 94:(711.4+351.77)(447-25)"18/19"

Татьяна СЛЮДИКОВА

Строительство и благоустройство г. Киева

В статье на основании архивных записей прослеживается процесс строительства и благоустройства г. Киева, начинающегося в XVIII ст. и образование его уникального архитектурного стиля.

Ключевые слова: застройка г. Киева (конец XVIII – начало XX ст.); благоустройство г. Киева; санитарно-гигиенические условия жизни в Киеве; киевский водопровод и канализация; озеленение Киева.

УДК 94:(711.4+351.77)(447-25)"18/19"

Tetyana SLIUDIKOVA

A building and an accomplishment

The process of building of Kiev beginning from the end of XVIII century and formation of its unique architectural air is represented in the article on the basis of the archival records.

Keywords: building of Kiev (the end XVIII – beginning XX century); an accomplishment of Kiev; sanitary-and-hygienic living conditions in Kiev; the Kiev waterpipe and water drain; Kiev's green spaces arrangement.

UDK 94:(711.4+351.77)(447-25)"18/19"